

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ ІНШИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

INTERPRETATION OF THE RULES OF LAW BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EXPERIENCE OF OTHER LEGAL SYSTEMS

Чистякова Ю.В.,

к.ю.н., доцент кафедри права ЄС та порівняльного правознавства
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена проблематиці тлумачення норм права в українській правовій системі. Особливу увагу приділено визначенню ролі в даному процесі Конституційного Суду України, надано характеристику та підкреслено специфічні риси інтерпретаційної діяльності даного органу, у т. ч. досліджено позицію Суду щодо застосування практики Європейського суду з прав людини. Аналізується досвід тлумачення права органами конституційної юрисдикції в інших правових системах.

Ключові слова: тлумачення права, порівняльний аналіз, конституційне судочинство, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.

Статья посвящена проблематике толкования норм права в украинской правовой системе. Особое внимание уделено определению роли в данном процессе Конституционного Суда Украины, охарактеризованы и подчеркнуты специфические черты интерпретационной деятельности данного органа, в т. ч. исследуется позиция Суда по применению практики Европейского суда по правам человека. Анализируется опыт толкования права органами конституционной юрисдикции в других правовых системах.

Ключевые слова: толкование права, сравнительный анализ, конституционное судопроизводство, Конвенция о защите прав человека и основных свобод.

The article is devoted to the problem of interpretation of the norms of law in the Ukrainian legal system. For the contemporary Ukrainian legal system, the question of the interpretation of the rules of law has particular importance, taking into account that the Ukrainian law has an extremely dynamic and transformational character. This is due to historical factors (the relatively young age of an independent Ukrainian legal system, the great influence of the socialist concept of law), and political instability, conjunctiousness in the activities of higher authorities. The interpretation of law can contribute to the stable functioning of legal norms and the legal system as a whole.

Particular attention is paid to determination the role of the Constitutional Court of Ukraine in this process. The characteristic of the specific features of interpretation activity of this body is given. Its role for Ukrainian legal system in general is emphasized. The position of the Court regarding the application of the European Court of Human Rights practice is analyzed. It is shown that Constitutional Court of Ukraine uses such court decision on systematic basis.

The experience of interpretation of law by bodies of constitutional jurisdiction in other legal systems is described. Due to comparative analysis it is obvious that conceptual foundations and ways of interpreting law in Ukraine are similar to those that are used in civil law legal systems.

Key words: interpretation of law, comparative analysis, constitutional justice, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Для сучасної української правової системи питання тлумачення норм права має особливе значення з огляду на те, що українському праву притаманний надзвичайно динамічний та трансформаційний характер. Це зумовлено як історичними факторами (відносно молодий вік незалежної української правової системи, значний вплив соціалістичної концепції права), так і політичною нестабільністю, кон'юнктурністю в діяльності органів вищої влади. Саме тлумачення норм права може сприяти сталому функціонуванню як окремих правових норм, так і правової системи в цілому.

Актуальність вивчення тлумачення права в Україні зумовлюється, крім того, і незадовільним станом правотворення державних органів, гострою необхідністю виявлення численних прогалин, суперечностей у праві, інтенсивним розвитком української мови, недостатнім рівнем правової і моральної свідомості суб'єктів тощо [1, с. 4].

Метою статті є визначення специфіки інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, оскільки саме вона відіграє ключову роль у тлумаченні норм права у вітчизняній правовій системі.

На сьогодні основним суб'єктом правотлумачної діяльності в Україні є Конституційний Суд України (далі – КСУ). Неоднозначно трактується роль Верховної Ради України (далі – ВРУ) у процесі тлумачення права. Так, Ю. Л. Власов заперечує точку зору про відсутність у ВРУ прав на надання офіційного нормативного тлумачення норм права та обґрунтовує наявність таких прав та відмову від їх використання на користь КСУ: «Тлумачення, яке надається КСУ, за своєю природою є делегованим офіційним роз'ясненням. Але, воно має такі самі ознаки, як і автентичне офіційне тлумачення, що надавалося ВРУ»

[1, с. 7]. Ряд науковців відзначають, що можливість здійснення тлумачення ВРУ не завжди сприймається однозначно. Щоб витлумачити правову норму, виходячи із загальних принципів права і тим самим забезпечити правильність її застосування необхідний незалежний від законодавця висококваліфікований орган, що пояснює виключну прерогативу КСУ на тлумачення Конституції та законів України [2, с. 21].

У свою чергу, у деяких вітчизняних науковців викликає сумніви порядок, відповідно до якого тлумаченням норм права, прийнятих єдиним законодавчим органом державної влади, займається абсолютно сторонній орган, який немає до створення та прийняття таких норм права жодного стосунку, відзначається, що це становить не тільки загрозу правам, свободам та законним інтересам громадян, а й, звісно, прямо та безпосередньо порушує вже сам принцип поділу влади в Україні, суперечить встановленим засадам незалежності судової системи, а також не відповідає основним завданням КСУ у частині гарантування верховенства Конституції України та дотримання принципу верховенства права, встановленого самим Основним Законом України. Крім того, в жодному разі не може бути обґрунтованим рішення КСУ з питань тлумачення нормативно-правового акта, який виданий та розроблений абсолютно іншим органом державної влади, адже апріорі зрозуміло, що при такому тлумаченні нормативного положення, до якого сам КСУ не мав жодного стосунку, він ризикує у процесі такої неоднозначної діяльності глибоко помилитися та у підсумку неправильно роз'яснити зміст конкретного правового припису [3]. З цієї позицією важко погодитись, у т. ч. з огляду на зарубіжний досвід функціонування конституційного судочинства. Так,

Федеральний Конституційний суд ФРН, який є першим конституційним судом, створеним у післявоєнній Європі, приймає рішення відносно тлумачення Основного закону у разі виникнення суперечок про компетенцію найвищих федеральних органів. Він вирішує, чи діють найвищі органи законодавчої і виконавчої влади у рамках функцій і повноважень, наданих їм Основним законом. Також Суд здійснює правовий контроль за виявленням ступеню відповідності конституції прийнятих парламентом країни або будь-якої землі законів [4]. Саме німецька конституційна модель була багато в чому запозичена при розробці української Конституції, тому порівняння діяльності КСУ та Федерального Конституційного суду ФРН є доречним.

Крім того, відмову від аутентичного тлумачення можна цілком вважати одним з кроків для трансформації української правової системи. Адже характерною рисою саме радянського права можна вважати наявність органів, призначених для своєрідного аутентичного тлумачення закону та видання у зв'язку з цим спеціальних директив, що адресуються всім органам, у т. ч. й судовим [5, с. 168]. Надання КСУ виключних повноважень з тлумачення норм Конституції є одним з кроків, необхідних для трансформації українського права.

Виходячи з аналізу положень ст. 85 та ст. 150 Конституції України, слід погодитись з тим, що згідно з чинною Конституцією офіційне тлумачення Конституції України належить до повноважень КСУ. Тут особливу увагу необхідно звернути на те, що визначення «офіційного тлумачення» не дається ні в Конституції, ні в Законі України «Про Конституційний Суд України».

З огляду на особливий статус тлумачення права, що здійснюється КСУ, слід особливу увагу звернути на концептуальні засади такого тлумачення та визначити їх специфіку. Конституціоналізм в Україні, а, відповідно, і правотлумачну діяльність КСУ, необхідно розглядати у контексті європейської традиції та парадигми права, з огляду на євроінтеграційну спрямованість української правової системи. Сутністю європейської парадигми є функціонування демократичної системи правління, заснованої на повазі до прав людини й основоположних свобод, соціально орієнтованої ринкової економіки, узгодженні різноманітних інтересів у суспільстві, виходячи з ідей відкритості, толерантності і справедливості [6]. Власне положення Конституції України були створені в рамках європейської концепції демократичної та правової держави, а їх тлумачення здійснюється в рамках концептуальних підходів, що є характерними для романо-германської правової сім'ї.

Так, первинно-суб'єктивний підхід в тлумаченні права, тобто розуміння норми права з позиції її творця, має глибоке коріння у правових ученнях в Україні. Суб'єктивні теорії тлумачення взагалі більш плідно розвивались на базі континентальних правових систем, що пояснюється високим значенням тут нормативно-правових актів та централізованого правового регулювання (здебільшого монархічного) [7, с. 68]. КСУ в своїй діяльності неодноразово посилався на намір законодавця. Згідно з його правовою позицією: «Офіційним тлумаченням вважається діяльність компетентного органу державної влади щодо з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої в нормі права (усвідомлення та роз'яснення смислу норм права з метою найбільш правильної їх реалізації)» [8]. У практиці КСУ широко використовуються такі спеціальні засоби задля відображення волі законодавця, як: стенограми засідань ВРУ про прийняття нормативно-правового акта, проекти таких актів, матеріали їх обговорення тощо [9, с. 312, 313].

Даний спосіб тлумачення викликає на сучасному етапі розвитку права багато нарікань та критики (яким саме чином можна визначити конкретну волю законодавця, адже матеріали підготовки законопроектів не завжди точно роз-

кривають інтенції нормотворення та ін.). Так, первинно-суб'єктивний підхід не характерний для сучасної правової системи Німеччини: «У Німеччині історія ухвалення (наміри укладачів) рідко має керівне значення задля встановлення змісту Основного закону. Конституційний Суд ФРН встановив, що первинна історія конкретного положення Основного закону не має вирішального значення при його тлумаченні. Первинна історія виконує, щонайбільше, допоміжну функцію, надаючи додаткового обґрунтування висновку, якого Суд вже дійшов за посередництва інших способів тлумачення. Якщо йдеться про конфлікт інтерпретацій, аргументи тексту, структури чи мети превалюватимуть над історичними» [10, с. 42-43].

Останнім часом під час розгляду системного способу тлумачення права в Україні актуальним є аналіз так званого «конформного тлумачення Конституції у світлі закону» [7, с. 104]. Вперше про «конформне тлумачення Конституції» на теренах України заговорили після рішення КСУ від 06 квітня 2010 р. № 11-рп/2010. Тлумачення Конституції було здійснено крізь призму нового регламенту ВРУ. На цьому у п. 4 рішення наголосив сам КСУ: «...офіційне тлумачення відповідних положень Конституції України та Регламенту щодо формування коаліції має відбуватися у їх системному зв'язку. Згодом вчені назвали цей підхід «конформним тлумаченням Конституції» та обґрунтували, що він поширений в континентальному правопорядку та визнається авторитетними правниками. Дослідники вказували, що конформне тлумачення Конституції полягає «в обранні компромісного варіанта інтерпретації конституційних норм, за яким навіть у випадках виявлення неконституційності положень правового акта, що є предметом конституційного контролю, він визнається чинним у частині, в якій він відповідає конституційним принципам і нормам» [11, с. 46]. Проте в німецькій літературі зазвичай говорять про відповідне Конституції тлумачення закону (*verfassungskonforme Auslegung des Gesetzes*), за якого не Конституція має витлумачуватись «конформно», щоб відповідати закону, а закон повинен бути витлумачений (наскільки це семантично допустимо) в такий спосіб, щоб відповідати Конституції [7, с. 105]. Таким чином, говорити про відповідність даної тенденції тлумачення КСУ загальноєвропейській практиці інтерпретації норм права не маємо можливості. Водночас припустимим конформним тлумаченням Конституції є, наприклад, тлумачення її положень у світлі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Тут Конституція цілком закономірно виступає «об'єктом», а не «призмою» конформного тлумачення [12, с. 12]. Такий підхід є цілком справедливим та схвалюється провідними правниками.

Динамічне тлумачення є наразі одним з найбільш суперечливих та часто обговорюваних в діяльності КСУ. За динамічного підходу вважається, що положення писаного права слід застосовувати у конкретних історичних умовах. Тому обрання різних варіантів тлумачення одного й того самого положення в різні періоди за динамічного тлумачення є явищем нормальним і не передбачає оголошення попереднього тлумачення «неправильним». Таким чином, в одного положення закону може бути кілька «правильних» тлумачень, що використовуються в різні періоди [13, с. 60]. Контroversійні правові позиції – складова актів конституційного судочинства. Свідченням цього є те, що, наприклад, Верховний Суд США, який виконує і функцію конституційного судочинства, протягом 1946–1992 рр. вдавався до ревізуючого тлумачення (*overruling interpretation*) щонайменше 154 рази. Радикальна трансформація правових позицій органів конституційного судочинства має місце також в Австралії, Канаді, ФРН. В останній Федеральний Конституційний Суд за перші 50 років свого функціонування відступав від власних прецедентів у 14 рішеннях [12, с. 4].

Причиною динамічного тлумачення текстів законів є необхідність пристосовувати існуючі положення під актуальні соціальні умови. КСУ протягом майже двадцятирічної діяльності неодноразово змінював свої правові позиції на протилежні. Найбільш класичним прикладом цього є рішення КСУ з приводу соціальних пільг, що надаються державою. Так у рішенні від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 КСУ встановив, що «пільги, компенсації і гарантії, право на які передбачене чинним законодавством, є необхідною складовою конституційного права на забезпечення життєвого рівня...звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції України не допускається». Схожу позицію Суд підтримав у рішенні від 09 липня 2007 р. № 6-рп/2007, постановивши, що соціальні пільги, компенсації і гарантії, які є складовою конституційного права на соціальний захист, обов'язкові для органів держави і посадових осіб, а невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб підриває довіру особи до права й порушує принципи соціальної та правової держави. Однак у рішенні від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 зазначалося: «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства». При цьому в самому Рішенні не вказується на причини, що призвели до зміни позиції Суду.

Проте, слід погодитись з П. М. Рабіновичем, що перегляд власних правових позицій є однією зі специфічних тенденцій у практиці національного конституційного судочинства (у т. ч. в Україні). Ця тенденція має, зрештою, винятковий характер, хоча й об'єктивно зумовлюється певними соціальними чинниками. Втім таке пристосування в діяльності КСУ може супроводжуватися і певними проблемами, практичними ускладненнями. Адаже таке перетлумачення Конституції України з боку КСУ жодним чином не узаконено, а це може призводити до певного, так би мовити, правозастосування «паралічу», оскільки продовжують бути чинними дві його взаємовиключні правові позиції [12, с. 13].

До основних способів тлумачення, що використовує КСУ, слід віднести мовний (граматичний, семантичний, філологічний), систематичний, логічний, функціональний та телеологічний [14, с. 95-96]. Жоден з них не можна абсолютизувати, вони використовуються в комбінації та взаємодоповнюють один одного. Використання способів тлумачення здійснюється в рамках обраних суддями концептуальних засад.

З огляду на те, що згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. суди в Україні зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права, виникає необхідність проаналізувати шляхи їх використання в рамках правотлумачної практики українських судів, і, перш за все, КСУ.

ЄСПЛ при винесенні рішень аналізує та оцінює практику конституційного судочинства держав-членів Конвенції, що ввібрала в себе більшу частину конституційних положень щодо основних прав людини і громадянина [15]. Тому важливість використання та імплементації в національне законодавство практики ЄСПЛ через КСУ є очевидною.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» у ст. 1 закріплює чітке визначення, що є рішенням ЄСПЛ: а) остаточне рішення ЄСПЛ у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини

і основоположних свобод; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України. В той же час у ст. 17 цього ж Закону зазначається, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права. Визначення поняття «практика Суду» не дається та не роз'яснюється. Таким чином, відсутня чітка регламентація юридичної сили практики ЄСПЛ, що автоматично робить дискусійним можливість прямого посилення на неї під час прийняття судових рішень.

У багатьох країнах вже існує добре вироблений та напрацьований механізм застосування практики ЄСПЛ конституційними судами. Так, за рішенням Конституційного Суду Іспанії «прецедентна практика Європейського суду є критерієм тлумачення конституційних норм, які захищають основні права осіб». У своєму рішенні конституційний суд постановив, що прецеденти Європейського суду мають пряму дію у правовій системі Іспанії [16, с. 114-115]. Доволі часто в інших державах Європи не законодавці (оскільки проведення законопроекту через парламент вимагає часу), а найвищі судові органи, Верховні чи Конституційні суди, відіграють основну роль в усуненні причин, які призвели до порушення прав людини у конкретній ситуації, яка згодом стала предметом рішення ЄСПЛ [17, с. 25].

З огляду на практику самого КСУ можна зробити висновок, що він неодноразово посилався як на рішення відносно України, так і на рішення відносно інших держав. У деяких випадках КСУ застосовує декілька рішень ЄСПЛ з одного питання, наприклад, у Рішенні про поширення відомостей від 10 квітня 2003 р. використовувалися рішення у справах «Нікула проти Фінляндії» та «Яновський проти Польщі»; у Рішенні щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України від 13 січня 2009 р. – рішення у справах «Сорінг проти Сполученого Королівства» та «Ріс проти Сполученого Королівства». На деякі рішення КСУ у своїй практиці посилався неодноразово: «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» – у справі щодо заощадження громадян від 10 жовтня 2001 р. та у справі щодо переважного права наймача на придбання військового майна від 10 грудня 2009 р.; «Осман проти Сполученого Королівства» – у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про Вищу раду юстиції України» від 11 березня 2011 р. та у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності від 20 червня 2007 р. Час від часу КСУ посилався на практику ЄСПЛ узагальнено, на принципи, якими керується міжнародна судова установа, як, наприклад, у Рішенні по справі про незалежність судів як складової їхнього статусу від 01 грудня 2004 р., де застосовувався принцип незалежності судів або в рішеннях щодо соціальних гарантій громадян від 09 липня 2007 р. і щодо страхових виплат від 08 жовтня 2008 р., де були застосовані принципи соціальної держави та соціального захисту громадян, що особливо важливо в умовах чисельних позовів громадян України саме з питань соціальної незахищеності та соціальної несправедливості. Також КСУ посилався на загальноправові положення, наприклад, допустимість обмеження прав і свобод людини та громадянина, принцип юридичної визначеності, гарантування прав людини, принцип ретроспективності більш м'якого закону, право звернення до третейського суду, баланс між державою та людиною [15].

До основних проблем функціонування інституту тлумачення права в Україні слід віднести, перш за все, неналежний рівень виконання рішень КСУ. Тут можна визначити кілька факторів. По-перше, це загальний рівень конституційного нігілізму, що є характерним для української правової системи. По-друге, відсутність відпові-

дальності за невиконання рішень КСУ та недостатня законодавча регламентація порядку їх виконання [2, с. 30]. На думку фахівців, ігнорування рішень КСУ посадовими особами та органами – суб'єктами правозастосування виявляється у прямому невиконанні, тобто бездіяльності та відмові від вчинення певних дій, які вони зобов'язані були здійснити, однак не здійснили [19, с. 80]. Подолання цих та інших проблем значним чином підвищить значущість правотлумачних актів КСУ для правової системи України.

Таким чином, концептуальні засади та способи тлумачення права в Україні подібні до тих, що використовуються у романо-германських правових системах. Надання КСУ особливого статусу в процесі тлумачення конститу-

ційних норм цілком відповідає традиції, що укорінилась в Європі після закінчення Другої світової війни. Членство в Раді Європи та підпадання під юрисдикцію ЄСПЛ також визначає приналежність України до загальноєвропейсько-го правового простору.

Однак, при цьому не можна ігнорувати значні складнощі в тлумаченні права, що є характерними для нашої правової системи. Однією з головних вимог для однозначного вирішення проблем тлумачення права в Україні є однозначне регулювання на законодавчому рівні ролі та шляхів реалізації тлумачень КСУ; чітке визначення місця практики ЄСПЛ в системі джерел права; внутрішня координативність в середині судової гілки влади з позицій тлумачення права та використання тлумачень, вироблених ЄСПЛ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Л. Власов ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 17 с.
2. Бакірова І. Офіційне тлумачення Конституції та законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і громадянина Конституційним Судом України / І. Бакірова // *Земельне право України : теорія і практика*. – 2009. – № 1. – С. 19–31.
3. Нечепорук Д. Критика компетенції Конституційного Суду України у частині тлумачення норм Конституції та законів України / Д. Нечепорук // *Юридичний журнал*. – 2010. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3414>.
4. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf>.
5. Давид Р. Основные правовые системы современности : пер. с фр. В. А. Туманова / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Междунар. отнош., 1999. – 400 с.
6. Савчин М. Конституційний патріотизм у контексті постмодерного конституціоналізму / М. Савчин // *Юридичний журнал*. – 2008. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2988>.
7. Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Гончаров ; Національний університет «Львівська політехніка». – Л., 2012. – 228 с.
8. Ухвала Конституційного Суду України від 31 березня 2010 року № 15-у/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015u710-10>.
9. Денькович О. Об'єкт та предмет тлумачення Конституційним Судом України в кримінальному праві / О. Денькович // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. – 2011. – Вип. 52. – С. 309–318.
10. Kommers D. P. *The Constitutional Jurisprudence of the Federal Republic of Germany* / D. P. Kommers. – Durham and London : Duke University Press, 1997. – 620 p.
11. Савчин М. В. Конформне тлумачення Конституції та забезпечення єдності правової системи в діяльності Конституційного Суду України / М. В. Савчин, Р. В. Марчук // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2010. – № 11. – С. 44–52.
12. Рабінович П. Конституція України як «живий інструмент» відображення та врегулювання соціальних змін (у світлі практики вітчизняного конституційного судочинства) / П. Рабінович, В. Гончаров // *Вісник Академії правових наук України / редкол.* : В. Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2011. – № 2(65). – С. 3–15.
13. Мірошніченко А. М. Статичне та динамічне тлумачення права / А. М. Мірошніченко // *Право і громадянське суспільство*. – 2012. – № 1. – С. 59–66.
14. Єзеров А. А. Тлумачення Конституції України : способи, межі, зміст / А. А. Єзеров // *Часопис Київського університету права*. – 2011. – № 3. – С. 95–99.
15. Чекотовська О. Проблеми застосування практики Європейського суду з прав людини КСУ / О. Чекотовська // *Правосуддя України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrjustice.com.ua/problemy-zastosuvannya-praktyky-evropejskoho-sudu-z-prav-lyudyny-ksu/>.
16. Шевчук С. В. Судовий прецедент у діяльності Європейського Суду з прав людини та його вплив на правову систему України / С. В. Шевчук // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2007. – № 5(67). – С. 114–115.
17. Ress G. *The effects of judgments and decisions in domestic law* / G. Ress // *The European system for the protection of human rights* / Ed. : McDonalds, R. St. J. Matscher, F. Petzold. – Н., Dordrecht, Boston, Martinus Nijhoff, 2004. – 51 p.
18. Іванець І. Проблемні аспекти застосування практики Європейського Суду з прав людини в Україні / І. Іванець // *Юридичний журнал*. – 2010. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3568>.
19. Маркуш М. Шляхи підвищення ефективності виконання рішень Конституційного Суду України : теоретичні та практичні аспекти / М. Маркуш // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2009. – № 5. – С. 76–88.